

מבצעי הסברה בארצות הברית למען זכות ההגירה של היהודים ממרוקו

יגאל בן-נון

פועלים המודע למשימות המוטלות עליו, ושיכול להיאבק למען שיפור רמת חייו של העובד. עם זאת, בתחום הפוליטי ההערכה למלך שהיה קשוב לבנו, יורש העצר מולאי חסן, הבטיחה יציבות חברתית בארצו.⁵ לדברי גולן מרוקו רצתה לאמץ מדיניות שקולה בסכסוך בין ישראל לעולם הערבי ואף הרחיקה לכת בתקווהיה לשמש מגשרת בסכסוך זה, אך עמדה זו הייתה של העילית החברתית ולא שיקפה בהכרח את תחושות דעת הקהל הכללית. בתוך המדינה התנהל מאבק סמוי בין היסודות המתקדמים לאלה השמרנים. האחרונים שאפו למשטר תאוקרטי בעל מאפיינים פאודליים.⁶ מצבו של המיעוט היהודי היה עדין. שערי המדינה היו חסומים בפניו וחופש התנועה שלו, זכות בסיסית של אזרחים, היה מוגבל. יהודי מרוקו לא רצו לוותר על קשריהם עם ישראל, שאליה היגר כבר שלישי מן הקהילה, אך קשרי המשפחה בין שני עברי הים התיכון היו מקור לחשדנות.

בראשית ינואר 1957 נפגש גולן בארצות הברית עם פעילת זכויות האדם, אלינור רוזוולט, והציע לה לקיים ביקור במרוקו בתאריכים 18-30 במאוס 1957.⁷ לקראת ביקורה נפגש אתה שוב ב-17 במאוס במדריד לשם תדרוך פוליטי לקראת נסיעתה. בספרד סירבה רוזוולט להיפגש עם הגנרל פרנקו, אך ביקרה יחד עם גולן במוזאון הפראדו. על פי תכנית תיור מפורטת שהכין גולן היא הייתה אמורה לבקר בערים פאס, מראכש, קזבלנקה, רבאט וטנג'ה. מטרת הביקור הייתה כפולה: להכיר את מצבה הפוליטי והכלכלי של מרוקו ולסייע לה בתחום ההשקעות, וללמוד את בעיותיה של הקהילה היהודית ולדאוג לזכויותיה בפגישותיה עם הנהגת המדינה. כחודשיים קודם לכן צייר גולן לפני רוזוולט את תמונת המצב המדיני במרוקו והציע לה רשימת אישים להיפגש עמם בביקורה. מהצעותיו אפשר ללמוד על מצבה של המדינה הצעירה אחרי עצמאותה ועל יחסה לקהילתה היהודית.⁸ אחרי סגירת מחנה המעבר "קדימה" לעולים,⁹ הגבילו שלטונות מרוקו את יציאת היהודים לישראל. לכן הציע גולן להעלות את עקרון הזכות להגירה חופשית בשיחותיה עם המלך, עם יורש העצר ועם חברי הממשלה, ולהדגיש שארצות הברית אינה יכולה להשלים עם פגיעה בזכות זו. גולן הבטיח לה שנציג הקונגרס היהודי העולמי במרוקו, יוסף רפאל טולדנו, והשר לאון בן-זקן, יספקו לה מידע מפורט על הקהילה

עוד לפני ההכרזה על עצמאותה של מרוקו, במאוס 1956, היו משרד החוץ בירושלים והקונגרס היהודי העולמי מוטרדים מגורלה של יהדות מרוקו. שליחים ישראלים רבים ניסו לשכנע את מנהיגיה לאפשר חופש תנועה ליהודים. הם נפגשו לא רק עם מקורבי המלך אלא גם עם נציגי המפלגות מימין ומשמאל. אך ההנהגה המרוקנית הייתה מוטרדת בעיקר מכך שכלכלת ארצה עלולה להיפגע אם יעזבו יהודים רבים את המדינה, שכן בזכות השכלתם הצרפתית היה ליהודי מרוקו מעמד בכיר במנהל הציבורי של המדינה העצמאית ובמסחרה.¹ כדי למנוע פגיעה אפשרית בכלכלת מרוקו הציעו נציגי ישראל פתרון שהתבסס על השקעות של אנשי עסקים יהודים מארצות הברית במרוקו. בכך הם טיפחו את המיתוס האנטישמי של שליטת יהודי ארצות הברית בממשל האמריקני ועל כוחם הגדול של היהודים בכלכלה האמריקנית. כיוון חשיבה זה בא לידי ביטוי בין השאר בהזמנת אלינור רוזוולט² למרוקו במאוס 1957 בידי ג'ו גולן,³ מראשי הקונגרס היהודי העולמי. גם לקראת ביקוריהם של המלך מוחמד החמישי בווינגטון בקיץ 1957 ושל בנו חסן השני במאוס 1963 נערכו נציגי ישראל ונציגי ארגונים יהודיים עולמיים לארגן מבצעי הסברה מיוחדים כדי להרשים את השלטון המרוקני ביכולתה של יהדות ארצות הברית לגייס משקיעים אמריקנים לביצוע פרויקטים במרוקו. כבר באוגוסט 1961 הושג הסכם בין ישראל למרוקו על פינוי מאורגן של יהדות מרוקו תמורת פיצוי כספי, ומבצע הפינוי היה בעיצומו,⁴ אך משרד החוץ הישראלי חשש עדיין לגורלו של ההסכם וחיפש דרכים לשכנע את המלך חסן השני ביכולתם של אנשי עסקים יהודים אמריקנים להשקיע בפרויקטים כלכליים במרוקו. להערכת הישראלים, אם המלך ישתכנע הדבר ישפיע גם על יחסו המדיני לישראל ועל הידוק קשרי מרוקו עם ישראל בתחום הביטחוני, שהחלו בראשית פברואר 1963.

ביקור אלינור רוזוולט במרוקו

ג'ו גולן הבחין שלאחר קבלת העצמאות הבינו ראשי המדינה החדשה שהנושאים החברתיים והכלכליים חשובים יותר מן הנושאים הפוליטיים. הם הבינו שגם אם יאושר למדינתם סיוע כלכלי הם עדיין לא ערוכים להשתמש בו כראוי. רק פיתוח התעשייה והחקלאות יצמיח מעמד

קיבל ייעוץ בנושא מן השר בועביד ומן השגריר קנון ויועצו פורטר.¹² האורחת האמריקנית הציעה שמרוקו תשקיע מאמצים ליישוב הסכסוך בין מדינות ערב לישראל והדגישה שהערבים חייבים לוותר על רצונם להסל את ישראל. מוחמד החמישי השיב שהוא דן בנושא עם המלך אבן סעוד מערב הסעודית ושהם הסכימו על מדיניות שלום עם ישראל, אך הדבר יצריך מידה גדולה של רצון טוב שלהצדדים ותבונה מדינית. המלך הסכים לדעתה של גברת רוזוולט שהיוזמה חייבת לבוא מקרב בעלי השפעה. כאשר שאלה האורחת אם היהודים במרוקו חופשים לעזוב את המדינה, השיב המלך שהיהודים הם בניו ואין להם סיבה לעזוב, שמצבם הכלכלי טוב ממצבם של מוסלמים רבים ושהוא אישית יהיה עצוב מאוד לראותם נוטשים את מדינתם. עם זאת הם חופשים לעזוב אם זה רצונם. המלך העמיד לרשות האורחת האמריקנית מכונת קדילק של הארמון ומתורגמן. למחרת היא ביקרה ברובע היהודי בפאס והתקבלה בהתלהבות בידי ראש הקהילה עמרם חזן והאוכלוסייה במקום. היא ביקרה בבית הספר של כ"ח (אליאנס) שבו למדו אלפיים תלמידים ותלמידות, שערכו לה קבלת פנים בחצר בית ספרם. היא שאלה שאלות רבות על חיי היהודים בעיר ועל יחסיהם עם המוסלמים, על בעיות ביטחון, על ההגירה ועל החינוך היהודי.¹³ בעיית הנפקת הדרכונים ליהודים לא נפתרה, אך ההנהגה המרוקנית הבינה שבאמצעות ארגונים יהודיים עולמיים אפשר לגייס משקיעים אמריקנים.

ביקור מוחמד החמישי בארצות הברית

בסוף נובמבר 1957 ערך המלך מוחמד החמישי ביקור בווישינגטון במטרה לממש את הבטחת ממשל אייזנהואר להעניק סיוע כלכלי לארצו. לקראת הביקור הצהיר על תמיכתו בשוויון זכויות בין מוסלמים ליהודים בארצו כדי לשוות למרוקו אופי ליברלי ומתקדם. הגופים היהודיים האמריקניים נערכו לנצל את ביקור המלך כדי להעלות לדיון ציבורי את חופש ההגירה היהודית ממרוקו.

בירושלים זימנה שרת החוץ גולדה מאיר אל לשכתה את ראש המוסד איסר הראל, את ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, שלמה זלמן שרגאי, את מפקד "המסגרת" בצפון אפריקה,¹⁴ שלמה חביליו, ואת נשיא הקונגרס היהודי העולמי, נחום גולדמן. לאחר פגישה מאכזבת של מועצת הקהילות היהודיות עם מנהל המחלקה המדינית במשרד הפנים מוחמד חמיאני, שהתקיימה ב-4 ביולי 1957, הציגו נציגי משרד החוץ הישראלי לערוך הפגנות נגד המלך. מושלי המחוזות במרוקו קיבלו הנחיות משר הפנים להכביד על הנפקת הדרכונים ליהודים. הנחיות אלה שכנעו את הישראלים להחרף את יחסם עם המלך ולתמוך בהפגנות נגדו בארצות הברית.¹⁵ בפגישה במשרדה טענה שרת החוץ שהשלטונות המרוקנים מנצלים לרעה את הפגישות של ג'ו גולן אתם, שכן הם מוכיחים בכך שאינם פוגעים לרעה בזכויות יהודי מרוקו. שלמה חביליו הוסיף שראש שירותי הביטחון, מוחמד לע'זאוי, אינו עומד בהבטחותיו לג'ו גולן וההוכחה לכך הן הוראותיו למושלים לא להנפיק דרכונים חדשים ליהודים. למרות זאת הצליח נשיא הקונגרס היהודי העולמי לשכנע את משתתפי הישיבה להימנע מהפגנות בימי ביקור המלך בניו יורק.

לדברי ג'ו גולן תכננו ארגונים יהודיים לארגן לאורח קבלת פנים סוערת דוגמת ההפגנות שערכו למלך סעוד מערב הסעודית, וציין שהשלטים כבר הוכנו מראש עם סממאות נגד מרוקו ומלכה. בעמל רב

ביקור אלינור רוזוולט בפאס, מימנה ג'ו גולן

ויסיירו אתה ברובע היהודי בקזבלנקה.¹⁶ הוא תיאר בפרוטרוט את תכונותיהם של אישים בהנהגה המרוקנית והמליץ לרוזוולט להיפגש אתם. עוד יעץ לה לקיים שיחה בארבע עיניים עם המלך ללא מתרגמים ומתווכים, כיוון שרק כך ידבר אתה המלך על נושאים עדינים, ועם השר הבכיר ביותר בממשלה, עבד אל-רחים בועביד שזכה להערכה רבה בארמון ובקרב המפלגות, ולהציע לו סיוע טכני אמריקני להכשרת מנהלים מקצועיים. כן הציע לאורחת להיענות להזמנתו של השר לאון בן-זקן לארוחת ערב בהשתתפות נכבדים יהודים ומוסלמים, שכן בכך היא תעודד אותו במשימתו העדינה ליצור אקלים נוח ללידות יהודית-מוסלמית. משימה זו היא חלק משאיפה של המרוקנים לראות בארצם גורם מתווך בסכסוך בין מדינות ערב לישראל. המלך, ובעיקר עבד אל-רחים בועביד וראשי המפלגות, הצהירו לא פעם על רצונם לראות ביחסים הטובים השוררים בין יהודים למוסלמים במרוקו דוגמה לחיקוי במדינות המזרח התיכון. האישים שעליהם המליץ גולן לרוזוולט להיפגש עמם היו מהדי בן-ברפה הליברל שנאבק באנאלפכיתיות, ראש הממשלה מבראר בכאי הנאמן למלך, ראשי איחוד העבודה המרוקני מח'ג'וב בן-סדיק וטייב בן-בועזה, שר הפנים דריס מחמדי ואישים מן האופוזיציה כעבד אליהדי בוטלב ואחמד בן-סודה, שני חברי המפלגה הדמוקרטית לעצמאות, והנסיכה ללה עיישה, שתסייר אתה במוסדות סוציאליים. גולן הציע לקיים פגישה גם עם השגריר האמריקני ברבאט, קוונדיש קנון.¹⁷

ב-19 במארס ערך מוחמד החמישי קבלת פנים רשמית לאלמנת הנשיא רוזוולט ולבנה אליוט. לאחר מכן שוחח המלך עם אורחיו שיחה פרטית בנוכחות מנהל הקבינט המלכותי, אחמד נג'אי, שתרגם את דבריו. הם דיברו על היחסים הרצויים בין שתי המדינות ועל מדיניות משותפת שמטרתה ניצחון זכויות האדם וחופש הפרט. המלך הבטיח לעשות כל מאמץ לדאוג לביטחונם של כל חלקי האוכלוסייה ולשוויון מעשי ביניהם. לפי הדו"ח של רוזוולט, מוחמד החמישי נראה מתוח בגלל הבעיות הכלכליות שהחריפו עקב הבצורת שהיכתה במדינה והדגיש שהוא זקוק לסיוע מידי. האורחת הבטיחה לדווח לצירים הדמוקרטים של הקונגרס האמריקני על המצב ולבקש מהם לפעול בעילות ובמהירות למתן סיוע למרוקו. הבן אליוט הוסיף שבכוונתו לארגן בארצות הברית קבוצה של אנשי עסקים שישקיעו במרוקו. הוא

ולנהל תעמולה אנטי-מרוקנית בקרב יהודיה. הוא קרא לחשוף את זהות הסוכנים הציונים ולהעמידם לדין באשמת פגיעה באינטרסים החיוניים של המדינה.¹⁸

למרות החלטות אלה ראו הארגונים היהודיים ונציגי משרד החוץ הישראלי בהיערכות לקראת ביקור מוחמד החמישי בארצות הברית כישלון. לא כל נציגי הארגונים היהודיים שוכנעו בחומרת מצבם של יהודי מרוקו. גם חומר שסיפקה להם הסוכנות היהודית בנושא לקראת הביקור היה מלא הטפות "ציונות" לא ענייניות ופחות עובדות וטיעונים משכנעים לגבי זכויות היהודים במרוקו. אף שהגורמים המטפלים בנושא החליטו לרכז את המאמץ בתקשורת הלא-יהודית והיהודית להפעלת לחצים דיפלומטיים התוצאות היו עגומות, שכן הנושא היהודי-מרוקני לא הוזכר בעיתונות. גם פגישת נשיאי הארגונים עם שגריר מרוקו בווינגטון וביקור משלחת הוועד היהודי-אמריקני במחלקת המדינה האמריקנית לא הועילו. אלכסנדר איסטרמן, יועצו של נחום גולדמן,¹⁹ סבר כי הפגישה עם שגריר מרוקו בווינגטון לא זו בלבד שלא הועילה אלא אף הזיקה, ולכן הוא התנגד לקיים פגישה דומה עם השגריר המרוקני בלונדון.²⁰

הכישלון בטיפול בביקור המלכותי בארצות הברית חידד את הבדלי הגישה בין הגופים היהודיים העולמיים לנציגים הישראליים. להערכת שגריר ישראל בארצות הברית, אברהם הרמן, הצליחו המרוקנים להעביר את מסריהם היטב. הם יצרו רושם שאינם מונעים יציאת נוסעים יחידים אלא מתנגדים רק להגירה המונית. זו הסיבה שלא חדלו להעניק אשרות ודרכונים. להערכתו, מדיניות אי-ההתקפה שהנהיג גולדמן נכשלה. כיוון שכך, יש לשנות את שיטת ההסברה ולהדגיש שמרוקו אינה מאפשרת ליהודיה לצאת את המדינה ללא תנאי. ההכרזה בדבר זכויות האדם של האו"ם (משנת 1948) מעניקה חופש תנועה לכול ללא תנאים, לכן אין זה מעניינה של מרוקו לחקור מדוע היהודים רוצים לצאת את המדינה ולאן בדעתם להגיע. בנושא ההגירה לישראל הדרך הנכונה לפעולה נגד שלטונות מרוקו צריכה להזכיר את איחוד המשפחות. הרמן הציע לראיין משפחות יהודיות במרוקו בכלי התקשורת האמריקנים.²¹

איסטרמן והנהגת הקונגרס היהודי העולמי דרשו לנהל משא ומתן דיפלומטי עם שלטונות מרוקו. בעבר הייתה הבעיה העיקרית קיומו של מחנה המעבר לעולים "קדימה". באותו זמן המכשול היו משפחות המהגרים שנעצרו בטנג'ה בדרכם לחצות את הגבול באופן לא לגלי וטופלו בידי קהילות טנג'ה ותטואן, והמתונו למשפט או ליציאה מן המדינה. כדי להגיע להבנה עם השלטונות הוא ביקש להפסיק את ההגירה הבלתי חוקית שארגנה "המסגרת".²² עם זאת, במשרד החוץ בירושלים סוכם לא לערב את הקונגרס היהודי העולמי בהודעות נגד שלטונות מרוקו כדי שלא לפגוע בקשריו אתם. לעומת זאת הוחלט להפעיל הסברה בארצות הברית ולפרסם עובדות על הקהילה במרוקו. העיתונות הישראלית המשיכה להפעיל צנזורה על הנושא.²³

בנושא ההגירה הבלתי חוקית נודע שראשי מועצת הקהילות היהודיות במרוקו בראשותו של דוד עמר דנו בפרסום הצהרה נגד הגירה המונית לישראל, בגלל היחס השלילי ליהודי מרוקו בישראל והתחושה שמתייחסים אליהם כאל אזרחים בדרגה שנייה. שלטונות מרוקו החליטו לשגר משלחת של יהודים מרוקנים שתופיע בפני ארגונים יהודיים עולמיים ותפעל נגד ההגירה הבלתי חוקית. המשלחת תכלול את מזכ"ל מועצת הקהילות דוד עמר, את הסוציאליסט מרק סבאח,²⁴ ואת הקומוניסט אברהם צרפתי.²⁵

ג'ו גולן ומשמאלו מושל העיר פאס בן סלאם גוסס

הצליח גולן לשכנע את ראשי הקונגרס היהודי האמריקני ואת חבריו בקונגרס היהודי העולמי לבטל את תכניותיהם ולקבל את מוחמד החמישי באהדה בעיתונות המקומית.¹⁶

שגריר ארצות הברית ברבאט, דיוויד פורטר, דיווח לגולדמן ששלטונות מרוקו יכלו, לו רצו בכך, לחסל את המחתרת הישראלית ולהפסיק מיד את ההגירה הבלתי חוקית, אך הישראלים העדיפו להתעלם מדבריו. לדברי נחום גולדמן הפעילות המחתרת הישראלית במרוקו פגעה בקהילה. הוא שכנע את אבא אבן השגריר באו"ם ואת שגריר ישראל בווינגטון, אברהם הרמן, לא להעליב את המלך על ידי פעולות מחאה במהלך ביקורו, בזכות יחסו המסורתי החיובי ליהודי ארצו ומפני שרק בדרכים דיפלומטיות אפשר היה להבטיח את יציאת היהודים. גם שרגאי הסכים להמלצה לא לערוך הפגנות.

בגלל עומס פגישותיו של המלך בביקורו, החליטו שגרירות מרוקו בווינגטון ומחלקת המדינה האמריקנית להפגיש את המלך עם משלחת יהודית אחת (כשלושים משלחות ביקשו להתקבל אצלו). סוכם שבראש המשלחת יעמוד נחום גולדמן, אך הפגישה לא יצאה לפועל והמשלחת נפגשה עם שר האוצר, עבד אל-רחים בועביד. בו בזמן נפגש נציג הקונגרס היהודי העולמי, מוריס פרלצוויג, עם שר החוץ המרוקני, אחמד בלפרג, שהזמינו לביקור במרוקו והצהיר הסכמתו להתיר חופש תנועה ליהודים, בתנאי שלא יהפוך להגירה המונית. בפגישות אלה ביקשו נציגי הקונגרס משלטונות מרוקו לקבל מכסת הגירה של כ-400-500 נפש לחודש. נראה שהשרים בפמליית המלך לא התנגדו להצעה זו.¹⁷ בניו יורק הצהיר שוב מוחמד החמישי על התנגדותו לכל סוג של אפליה והבטיח בדיסקרטיות לנציגי הקונגרס היהודי העולמי על הסרת המגבלות בהענקת הדרכונים, כהבטחתו לנשיא אייזנהאור. המלך עמד בהבטחתו, ולפני ששב לארצו פרסם שר הפנים, דריס מחמדי, ב-28 בנובמבר 1957, הודעה לעיתונות כי לפי רצון המלך כל יהודי שירצה בכך רשאי להגר עם בני משפחתו. שבועיים לאחר מכן, ב-12 בדצמבר, קיבלו מושלי המחוזות הנחיות ברוח דומה משר הפנים ומראש שירותי הביטחון. על פי הדהיר (צו) החדש יבוטלו כל המגבלות על הנפקת דרכונים. כל אזרח מרוקני היה רשאי לקבל דרכון בכל עת ולנוע בחופשיות במדינה ומחוץ לה. עם זה הדגיש מוחמד לע'זאוי כי הדהיר אין פירושו שמרוקו מעניקה היתר לציונים להמשיך לפעול במרוקו

"תמיד אדם זר הוא שמעורר בעיות בינינו ובין היהודים. כך למשל איסטרמן שאפגוש בעוד דקות אחדות". לדבריו, אם בעבר היו צרות וחיכוכים בין היהודים למוסלמים אשמים בזה הצרפתים. בן־פרָפה, שהיה ער לטענה שמניעת היציאה מן המדינה מנוגדת להכרזת זכויות האדם של האו"ם, הדגיש שמרוקו גאה בקהילתה היהודית החשובה, שהיא השלישית בגודלה בעולם, ושהיהודים רשאים לעזוב את המדינה בדרכונים מרוקניים ולעלות לרגל לישראל כשם שהמוסלמים עולים לרגל למֶקה. הבעיה היחידה, טען, היא יציאה המונית של היהודים. בעבר אפשרו הצרפתים לארגון "קדימה" להוציא יהודים רבים מן המדינה, אך למרוקו העצמאית יש זכות למנוע יציאת יהודים המונית גם בגלל לחץ הליגה הערבית, המאשימה את מרוקו באפליית היהודים לטובה. לטענתו, 239 היהודים שנעצרו ליד קסטלחו (Castellejo) בדצמבר 1957 לא התכוונו לצאת לישראל אלא חיפשו עבודה מחמת האבטלה, הפוגעת גם בקהילה היהודית. אשר לישראל, הוא וחבריו אינם מתנגדים למדינה יהודית, אך אינם מוכנים להסכים לציונות, שהיא מעין אימפריאליזם כיוון שמטרתה להוציא יהודים מארצות אחרות. לדעתו, ישראל צריכה להיקרא "פלשתינה". השגריר האמריקני ברבאט שעמו נפגש ג'רזי טען שאל ליהודים ללחוץ יותר מדי על השלטון המרוקני כיוון שהמרוקנים מאפשרים ליהודים לצאת טיפין טיפין ובין כה וכה היהודים יוצאים בסתר ולכן אין צורך בהסדרים פורמליים.

מוחמד לע'זאוי היה קיצוני יותר מבן־פרָפה. ג'רזי התרשם שאם מרוקו תהפוך ביום מן הימים לדיקטטורה, לע'זאוי יעמוד בראשה. ראש שירותי הביטחון טען כי הוא ער לקיומו של ארגון חשאי המארגן את יציאת היהודים ממרוקו ואף ידוע לו על שחיתות בקרב אנשיו. מארגני ההברחה מקבלים על כל יהודי שיוצא תקציב של 300 פרנק אך מוציאים עליו רק מאה. הוא האשים את התועמלנים הציונים שמוציאים שם רע למרוקו, וחזר על הצהרתו שלא יינתנו אשרות ליהודים המתכוונים להגר לישראל.²⁶ בשיחה עם נציג הוועד היהודי־אמריקני, סיי רובין, התנגד לע'זאוי ליציאתם הקבוצתית של משפחות המהגרים שנעצרו בטנג'ה. לדבריו יהודי מרוקו שהיגרו לישראל הם בה אזרחים מדרגה שנייה ורבים מהם רוצים לחזור למולדתם. הוא מסר כי 8,000 מוסלמים עזבו את מרוקו בחודשים יולי־ספטמבר, ובאותו זמן יצאו גם 4,700 יהודים בדרכונים, מספר ללא השוואה לגודלם היחסי באוכלוסייה.²⁷ ב־13 בינואר 1959 נשלח למרוקו מטעם משרד החוץ הישראלי מוריס קאר, כתב העיתונים **הארץ** ו**ג'רוזלם פוסט**. משימתו הייתה לכתוב על משפחות העולים שנעצרו בחצותם את הגבול ורוכזו בטנג'ה. הובטח לו שמאמרו יתפרסמו בעיתונים אמריקניים חשובים. בסוף החודש העניק לו בן־פרָפה ראיון ובו דיבר על עמדותיו בנושא הגירת היהודים:

היציאה ממרוקו לישראל כרוכה בויתור על האזרחות וזה דבר חמור. אנו זקוקים לכל משאבינו האנושיים. אנו מעוניינים שכל הפטריוטים המרוקנים, מוסלמים ויהודים, יתמסרו למשימה משותפת של שיקום ארצנו. אולם אנו מקבלים שהיהודים יפנו מבטם לישראל כשם שאנו מפנים מבטנו למֶקה, אך אם הם רוצים להמיר את אזרחותם זה דבר שלילי. יציאת אזרחינו פירושה אבדן דם מרוקני. יש במרוקו אחווה אמתית בין מוסלמים ליהודים ויש שוויון לא רק להלכה אלא גם למעשה. משעזבים יהודים אחדים, מרגישים הנותרים פחות טוב ונוצרת אווירה לא נוחה [...] איננו יכולים להשלים עם ההגירה החשאית ועם פעולות חתרניות של גורם מחתרתי המבקש לקעקע את האיזון ואת ההרמוניה בין המוסלמים ליהודים במרוקו.²⁸

ביקור אלינור רוזוולט בפאס. משמאלה ראש הקהילה עמרם חזן

במסגרת מתקפת ההסברה הישראלית שוגרו למרוקו אישים ידועים כדי שיפעילו לחץ על ההנהגה המרוקנית לאשר חופש ההגירה ליהודים. בין השאר נמנו עמם הרב הרברט פרידמן (אוקטובר 1956), סיימור רובין מן הוועד היהודי־אמריקני ואתו עורך הדין הצרפתי אנרי מונריי, שייצג את כ"ח (נובמבר 1957 ושוב בסביבות 15 בנובמבר 1960), העיתונאי האמריקני הל לרמן (אוגוסט 1958), העיתונאית רות גרובר, כתבת העיתון ניו יורק **הרלד טריביון** (31 ביולי עד 5 באוגוסט 1960), ושוב הרב הרברט פרידמן (אפריל 1961). כן פעלו אנשי העסקים מרסל פרנקו וטאו בן־נחום וגם אחדים שהתנדבו לעסוק בנושא אך נדחו בידי משרד החוץ. לצד שליחים מזדמנים אלה פעלו בקביעות הסופר אנדרה שוראקי, נציג כ"ח, וכן שליחים מטעם הקונגרס היהודי העולמי והוועד היהודי אמריקני, שהגבירו את ביקוריהם במרוקו והפעילו לחץ מתמיד על ראשי השלטון.

ב־14 בנובמבר 1957 הגיע לרבאט פרנק ג'רזי, כתב העיתון ניו יורק **פוסט**, ונפגש עם אנשי ממשל מרוקנים, ובהם מהדי בן־פרָפה, מוחמד לע'זאוי והשר מוחמד דואירי. הוא שוחח אתם על הבעיה היהודית ושמע במפתיע מבן־פרָפה דברים לא מחמיאים על אלכסנדר איסטרמן. לדברי מנהיג האגף השמאלי של מפלגת אל־אסטקלאל:

היחסים בין שני האישים התדרדרו עוד כיוון שהחוקה החדשה אסרה קיום משטר חד מפלגתי באמצעות מפלגת שלטון. העיתונות המערבית נתנה פרסום לסעיף זה וציינה שזהו חידוש יחיד במינו בכל מדינות ערב, וסברה שהעניק למרוקו אופי דמוקרטי. לעומת זאת העיתון המצרי הפרו ממשלתי **אל-אהרם** ראה בחוקה המרוקנית השפעה קולוניאליסטית. בלבנון, העיתון **לוריאן (L'Orient)** הגיב על ההתקפה של העיתון בקהיר והצהיר שאף מדינה ערבית אינה זקוקה לאישור של קהיר לקביעת חוקתה. בעיתון נכתב כי הסיבה האמיתית לסירובו של נשיא מצרים להגיע לוועידת מראכש הייתה רצונו להימנע מפגישה עם המלך חסן השני. העיתון הסיק שגורל גוש קזבלנקה הנשען על ציר קהיר-קזבלנקה יהיה כגורל הליגה הערבית, שהיתה משותקת.³³ תחליף לוועידה שבוטלה היה כינוס שרי החוץ של מדינות צפון אפריקה שנערך ברבאט ב-11 בפברואר 1963, ובו ניסה המלך חסן השני ליצור את איחוד מדינות המגרב.

מלא סיפוק מתוצאות משאל העם לאישור החוקה, יצא חסן השני לביקור באלג'יריה שזה עתה זכתה בעצמאותה, וב-27 במארכס יצא לביקור רשמי בארצות הברית. חסן השני נפגש עם הנשיא ג'ון קנדי לשיחה. לקראת הביקור הזמין המלך את ידידו, איש העסקים האמריקני מרסל פרנקו, למרוקו לסייע לו בתכנית ביקורו ובקביעת רשימת האישים שיצורפו לפמלייתו.³⁴ גם מזכ"ל מועצת הקהילות, דוד עמר, הגיע באותו זמן לארצות הברית. הוא הוזמן עם תעשיינים מרוקנים העוסקים בתבואה חקלאית לביקור של שלושה שבועות בארצות הברית כאורחי איגוד איכרי אמריקה. באותה הזדמנות טיפל עמר בהכנת ביקור המלך בכל הקשור לחוגים היהודיים ותכנן להיפגש גם עם מארי גורפיין, נשיא (Hebrew Immigrant Aid Society) HIAS, להלן: "היא"ס). שגרירות ישראל בווישינגטון קיבלה הוראות ממשד החוץ להושיט יד לדוד עמר, שהוא "מידידינו המהימנים". עמר תכנן גם להיפגש עם השגריר אברהם הרמן כדי לקבל ממנו תדרוך על פעילותם של שגרירי המערב למען זכויות היהודים במרוקו. אנשי השגרירות התבקשו להגביל את מגעיו עם ישראלים מטעמים מובנים.³⁵ שגרירות ישראל בווישינגטון והקונסול בניו יורק, שלמה ארגוב, נערכו לקראת הביקור כדי לנצל להדיק היחסים עם המלך במסגרת "הסכם פשרה", בחסות היא"ס, לפינוי קולקטיבי של יהודי מרוקו ולטיפול בנושאים דיפלומטיים בין שתי המדינות. מרסל פרנקו ריכז את הטיפול בביקור, ושכר את שירותיהם של משרד יחסי ציבור רוזר ופיין ושל משרד עורכי הדין וייס וריבקנד, במטרה ליצור מגע בין נציגי הארגונים היהודיים למשלחת המרוקנית ולהבטיח את המשך הקשר אחרי הביקור. פרנקו יצר קשרים גם עם עבד אלטיף בן ג'לון, השגריר החדש של מרוקו בווישינגטון. מטרת ישראל הייתה להרשים את המלך במהלך ביקורו המלכותי בשני תחומים: האחד, שיהדות ארצות הברית היא גורם ידידותי ואוהד כלפיו וכלפי משטרו, והשני שיהדות זו יכולה לתרום לכלכלת ארצו.³⁶ נציגי ישראל דאגו להקיף את המלך באישים אמריקנים לא יהודים שישתדלו לטובת הקהילה במרוקו, בהנחה שהשפעה זו תנוצלו בעתיד לטובת יחסים דיפלומטיים עם ישראל. לשם כך הם הקפידו שהמלך לא ירגיש שהיחס אליו קשור במישרין לישראל.³⁷

איש העסקים תאו בן-נחום הציע לארגן קבלת פנים של יהודים ברחובות מדריד, בה חנה המלך חניית ביניים, ולבדוק אפשרות להעניק לו תואר דוקטור לשם כבוד מטעם אוניברסיטה ניו יורקית. בן נחום

ביקור מוחמד החמישי בווישינגטון

בן בֶּרְפָה רמז לעובדה שפעולות שליחי ישראל במרוקו להברחת יהודים היו ידועות לו ולחברי מפלגתו והאשימם בהתערבות בענייניה הפנימיים של מדינתו.

ראש הממשלה לשעבר, מבארפ בכאי, התלונן לפני ידידו ג'ו גולג באמצע פברואר 1959 על התנהגות בן בֶּרְפָה, שעלולה להביא לפילוג בעם המרוקני.²⁹ עבד אל-הדי בוטלב,³⁰ אחמד בן סודה ואחמד שרקאוי, שלושה מבכירי המפלגה הדמוקרטית התחוקתית (Parti Démocratique pour l'Indépendance) בראשות מוחמד חסן ואזני,³¹ פנו לקונגרס היהודי העולמי וביקשו סיוע כספי למפלגה החדשה כדי להביס את ותיקי מפלגת אל-אסתקאלאל בראשות עלאל אל-פאסי. הקונגרס היהודי העולמי הצטייר בעיני ההנהגה המרוקנית כגוף עשיר ורב השפעה על הממשל האמריקני ועל יהדות העולם.³²

ביקור חסן השני בניו יורק

מאז הפיכת הקצינים במצרים חשש השלטון המרוקני מהשפעתו המזיקה של גמאל עבד אל-נאצר לגורלה של המלוכה השריפית. היחסים בין המלך חסן השני שירש את אביו מוחמד החמישי במארכס 1961 לנשיא מצרים השתבשו אחרי שהאחרון ביקש לדחות את ועידת גוש מדינות קזבלנקה, שהייתה אמורה להתכנס במאי 1962 במֶּרְאכְש, בגלל מלחמתו בתימן. המלך, שקיווה לחזק את יוקרתו אחרי ההצלחה במשאל העם לאישור החוקה החדשה שהעניקה לו סמכויות נרחבות, התאכזב.

נכבדי הקהילה היהודית בפאס. בחזית מימין ראש הקהילה עמרם חזן

במועדון עיתונאי החוץ בארצות הברית, ובמהלכה הזכיר את יחסו החיובי ליהודים: "חשוב לי לציין את אופיה המרוקני של האוכלוסייה היהודית. כמרוקנים יש ליהודים אותן זכויות כלאחיהם המוסלמים ואין הבדל ביניהם". המלך סעד בחברת בן-נחום ובשובו מארצות הברית ערך ביקור בצרפת.⁴³ נציגי ישראל בניו יורק הצליחו לארגן פגישה בין מרסל פרנקו לבין תאו בן-נחום. הייתה זו משימה עדינה, שכן שניהם ראו את עצמם אפוטרופוסים על המגעים עם מלך מרוקו. להפתעת אנשי משרד החוץ

הודיע לשגרירות ישראל בפריס ששיתפו, צ'רלס אלן, מארגן ערב מיוחד למלך בניו יורק ושהוא שכר דירה לנסֶיך מולאי עבדאללה ואשתו.³⁸ לאחר שבמאי 1962 התבקש בן נחום להעלות לפני הנסיך עבדאללה, אחיו של המלך, את נושא אישור התקנון החדש של מועצת הקהילות היהודיות ולא הצליח בכך, הוא הבטיח לעשות זאת בעת ביקורו של המלך בניו יורק.³⁹ כן הבטיח לדבר אתו על קיום יחסים דיפלומטיים עם ישראל דוגמת היחסים שמקיימת ישראל עם השאה באיראן.⁴⁰ כשביקש הנסיך מולאי עלי, בן דודו של המלך, להיפגש עם בן-נחום ועם שותפו צ'רלס אלן, הדריכה יעל ורד מהשגרירות בפריס את בן-נחום לומר לנסֶיך כי הוא "עושה זאת לבקשת ידידים משותפים".⁴¹ יעל ורד רמזה כנראה למגעים שניהל איש העסקים יצחק כהן-אוליבר עם מולאי עלי בנושא "הסכם הפשרה" שאמור לפצות כספית את מרוקו על פגיעה בכלכלתה עקב עזיבת היהודים באופן קולקטיבי.

לקראת הביקור המלכותי התבקשו ראשי הארגונים היהודיים על ידי משרד החוץ הישראלי לעמוד בקשר עם מרסל פרנקו. הנציגות הדיפלומטית הישראלית יזמה בימי הביקור מאמרים חיוביים על הממשל המרוקני בעיתונות היהודית האמריקנית. סוכם גם שמשלחת מרכזית של הארגונים היהודיים תיפגש עם חסן השני ותמסור לו תעודת קלף ובה הערכת הארגונים היהודיים למלך ולאביו, ולמשרתם הנאור. בראש המשלחת עמד מרסל פרנקו וחבריה היו נשיא היא"ס, מאריי גורפיין, שני נציגי כ"ח ועוד שמונה אישים. גם משלחת מטעם ארגוני המתנדבים (Voluntary Agencies) שכללה נכבדים משלוש הדתות, כולל יהודים, נפגשה עם המלך. בקשת ראשי הוועד היהודי-אמריקני להיפגש עם המלך בנפרד נדחתה.⁴² המלך הוזמן לארוחה חגיגית

BIENVENUE à S.A.R. le prince Mohammed

Le salameur de S.A.R. le prince Mohammed a rempli de joie toute la communauté juive du Maroc qui l'a reçu, comme il se doit, aux côtés de la population marocaine. C'est dans une atmosphère de liesse que l'honneur éminent a été communiqué dans tous les foyers et les quartiers juifs du Maroc.

Le Monarque des Communautés Juives du Maroc présente à S.A.R. le Prince Mohammed ses cordes félicitations et à S.M. le Roi ses félicitations les plus distinguées.

◆ Les élus israélites ◆ Philippe Clair : qui êtes-vous ?

1974

La voix des COMMUNAUTÉS

ORGANE MENSUEL DU CONSEIL DES COMMUNAUTÉS ISRAÉLITES DU MAROC

PREX: 1 DM Directeur: David AMAR Nouvelle série - N° 27 - Août 1963

M. David Amar élu premier vice-président de la Chambre de Commerce et d'Industrie de Rabat

M. Abraham Larédo premier vice-président à Tanger

L'enseignement traditionnel juif au Maroc

Dans une communication faite à la Sorbonne M. Haim Zafrani commente

M Haim Zafrani, élève de l'illustre Grand Rabbin de Maroc, actuellement directeur à l'Institut des Langues Hébraïques à Paris, est le directeur de l'enseignement des Communautés Juives au Maroc. C'est un honneur immense auquel il se livre avec un esprit et un dévouement exemplaires. C'est la vie de l'enseignement, du juif, des synagogues et des écoles. La vie de nos parents, grands parents et arrière-grands parents.

Cela confirme, s'il en était encore besoin, la confiance que les dirigeants ont placée d'emblée en la personne de M. David Amar.

Nous sommes persuadés que cette confiance ne sera pas déçue.

M. Amar mettra son dynamisme — qui est grand — et ses compétences — qui sont solides — au service des intérêts des commerçants et

עיתון "קול הקהילות" שדיווח על נסיעתו של מוחמד החמישי לבניו יורק

במזרח ומרוקו במערב. כך אפשר להבין את מאמצי המוסד והסיי-איי איי לשמור לפחות לזמן מה על המלך המרוקני מפני התקפות מבפנים של מפלגת השמאל. בהמשך הגה המלך רעיונות שנשענו על "שילוב הגניוס היהודי בעוצמה הערבית", וניסה לשכנע את המצרים ואת הסעודים לחתור להבנה עם ישראל.⁴⁶

היחסים שהתפתחו בין ישראל למרוקו הם ניסיון מיוחד במינו, לצד הדוגמה הירדנית, ליצירת קשר דיפלומטי חשאי בין ישראל המנותקת ומסוכסכת עם שכנותיה ובין מדינה ערבית ומוסלמית שזה עתה קיבלה את עצמאותה. יחסים אלה החלו בנושא ההגירה היהודית ממרוקו והתפתחו מראשית פברואר 1963 ליחסים דיפלומטיים בין-מדינתיים. מצד אחד של המתרס ניצבה מדינה שחשה חשדנות כלפי כל גורם ערבי מוסלמי. לעומתה ניצבה מדינה שראשיה יצאו בקושי מתחושת ההשפלה הקולוניאלית והיו רגישים לכבודם הלאומי ולעצמאותם בכל הקשור לתדמית ארצם. אם להוסיף על רגישות זו גם את הזיקה הנפשית לעולם הערבי ואת האילוצים הנובעים מחברות בליגה הערבית ומהשפעתו הדורסנית של הנאצריות הכל-ערבי, תתקבל לכאורה סיטואציה פוליטית שלא מאפשרת הידברות בין הצדדים.

מעורבותה של ישראל בהוצאת היהודים ממרוקו הביאה להצלחה חשובה אולי לא פחות מהעלאת היהודים לישראל. אמנם כישלונותיהם של שלטונות ישראל ומרוקו בדרך טיפולם בקהילה היהודית גרמו לנזקים, אך הקטסטרופה שממנה חששו רבים לא התרחשה. הנזקים נבעו מחששות שווא מאסון. כישלונות אלה הולידו כמעט באקראי, וללא תכנון מוקדם, ברית פוליטית מיוחדת במינה ודיסקרטית שהניבה יתרונות לשתי המדינות. מערכת יחסים הדוקה וענפה התקיימה תחילה בין שירותי הביון והביטחון של שתי המדינות, ובהמשך התפתחה ליחסים מדיניים דיסקרטיים ואחר כך גלויים עם שליט נאור מבחינה מדינית שתרם לפתיחת ערוץ השיחות עם ממשלת מצרים.⁴⁷ ערוץ זה הביא לביקור הנשיא אנואר סאדאת בירושלים ולהסכם השלום הראשון עם מדינת עימות ערבית. מרוקו נטלה חלק גם במגעים בין ישראלים לפלסטינים וממשיכה בהם עד היום, בסיוע הפורה היהודית מרוקנית בעולם. יחסים אלה, הגם שסבלו לעתים משברים כלפי חוץ, עדיין מפתיעים ביציבותם ובעומק השפעתם. פרטי היחסים האלה בתחומי הביטחון והכלכלה עדיין חסויים, אך פרשיות אחדות יכולות לשפוך אור על חשיבותן. יחסים אלה הם דוגמה לקשר אמיץ בין מדינה ערבית מוסלמית, המקיימת שיתוף פעולה חשאי ארוך טווח הנשען על אינטרסים פוליטיים משותפים עם ישראל, שנחשבת נטע זר בסביבתה הגאוגרפית.

הערות

- 1 יגאל בן-נון, "התרבות הצרפתית וסוגיית החינוך היהודי במרוקו העצמאית", *REEH* (ראה: **כתב עת לחקר העברית באירופה**), 7 (2003), עמ' 19-41.
- 2 אלינור רוזוולט (1884-1962) הייתה אשתו של נשיא ארצות הברית, פרנקלין דלאנו רוזוולט ואחייניתו של הנשיא תאודור רוזוולט. הייתה פעילה בתחום ההומנטרי, נשיאת הוועדה לזכויות האדם של האו"ם ונציגת ארצות הברית באו"ם.
- 3 ג'ו גולן, יוסף גולדין (1922-2003), נולד באלכסנדריה למשפחה שמוצאה מרוסיה וגדל בדמשק ובביירות. התיישב עם הוריו במושב אביחיל בשנת 1940 ובוני 1941 גויס לצבא הבריטי ונשלח ללוב ולאיטליה. שירת לאחר מכן במודיעין של ה"הגנה" וארגן רשת מחתרית יהודית בקהיר. ערב מלחמת השחרור הוא נעצר בקהיר, שוחרר אחרי שלושה שבועות מן הכלא בידי

החליטו השניים לתאם עמדות בזמן הביקור. כדי להמחיש למלך את מעמדה הכלכלי של יהדות ארצות הברית הוחלט לייסד ביוזמת פרנקו, בסיוע בן-נחום ובהשתתפות אילי הון בולטים בוול סטריט, חברה כלכלית שתשקיע בבוא הזמן במרוקו. בהתחלה החברה הייתה אמורה לפעול באופן סמלי, אך עם הזמן, בסיוע משרד וייס ריבקינד, היא יכולה הייתה להפוך לגורם כלכלי לא מבוטל. יותר מכול דאגו נציגי ישראל שהמלך ישמע במועדים אסטרטגיים בביקורו דברים חיוביים על ארצות הברית ועל ישראל. מארי גורפיין ואנשיו בהיא"ס תדרכו את אנשי משרד יחסי ציבור רוקפלר וואגנר. אחרי הביקור ציינו נציגי ישראל בסופו שבימי הביקור הונחו יסודות טובים להשגת מטרותיהם. לדברי הקונסול שלמה ארגוב, דומה היה במהלך הביקור שהוא עובד "בשירות החוץ של הוד מעלתו חסן השני, ירום הודו".

בתום הביקור, משרד החוץ בירושלים עדיין לא השתכנע בנחיצות הקמתה של חברה כלכלית משותפת למשקיעים יהודיים ולנציגי הארמון במרוקו. כדי להכשיל תכנית זו בא יועצה של גולדה מאיר, יוחנן מרון, לפריס וקיים פגישה משותפת עם פרנקו ובן-נחום. מרון תיאר את שני האישים בשפה ציורית ולא מחמיאה: "כל אחד מהם יקר ונחמד, אך כל אחד מהם עמוס פרובלמטיקה פסיכולוגית מסוכנת ומתוסבכת. בכל ניסיונותינו בעבר גלשנו על קרח דק ושביר ותמיד היו תוצאות פעולותינו זעומות לעומת שלפוחיות הרוח הענקיות שקדמו לפעולות אלה. שניהם חסרים חוש מציאותי ובידעבד גם הבנה מדינית. אם זה מצבו של כל אחד בנפרד, הרי חיבורם יחדיו ממש מבהיל. היינו יוצרים בכך מה שאבא אבן נהג לכנות *built in impasse*, דבר שנבנה במבוי סתום. קשה לתכנן דברים עם כל אחד לחוד, אך שמירה עליהם בצוותא היא מעל ליכולת אנוש, לפחות לאחד קטן כמוני". עם זאת, מרון לא שלל בשיחותיו עם השניים את המשך בדיקת פרויקט החברה הכלכלית שנראה לו רעיון "בהחלט בריא".⁴⁸ בהשתדלותו של שר הפנים לשעבר, דריס מחמדי, קיבל פרנקו הזמנה מן המלך לבקר במרוקו ב-17 באוקטובר 1963 לדון בתכניתו להקמת חברה כלכלית אחרי שאיש העסקים יפגש עם בן-נחום ועם אסיה מבנק שווייץ-ישראל. פרנקו לא המתין לבואו של בן-נחום ונסע למרוקו דרך רומא.⁴⁹

השפעות הביקורים על הגירת יהודי מרוקו

ב-13 בינואר 1964 נחת במפתיע המלך חסן השני בקהיר כדי להשתתף בוועידת הליגה הערבית שהתכנסה בעיר. גמאל עבד אל-נאצר קיבל את המלך על מסלול הנחיתה ודקות לאחר מכן נחת עוד מטוס ובו חמשת הקצינים המצרים שנשבו בבו ערפה שעל גבול אלג'יריה. המחווה של חסן השני הייתה כה תאטרלית שדמתה יותר לסטירת לחי לנשיא הפופולרי. בפסגה בקהיר השתתפו ראשי 13 מדינות ערב ובהן חוסיין מלך ירדן. בוועידה הטיל חסן השני את ה"פצצה" שפגעה במדיניות הכל-ערבית של הנשיא המצרי. בהיגיון מנומק קרא לראשי מדינות ערב לקבל את ישראל כעובדה קיימת ולנקוט מדיניות ריאליסטית בסכסוך בינה ובין ארצות ערב והפלסטינים, שלא תתבסס על שימוש בכוח אלא על מגעים דיפלומטיים. הוא הציע להקים ועדה בנושא פלסטין שתגבש הצעות לפתרון הסכסוך שלא בדרכי מלחמה. זו הייתה "מתנה" יפה לממשלת ישראל ומכה ליוקרת נאצר כמנהיג הליגה הערבית. העולם המערבי ראה בחסן השני את סמל המנהיג הערבי הנאור שאפשר להתדיין אתו בהיגיון. ארצות הברית יכלה לבסס את הגנתה על שתי מדינות באגן הים התיכון לנוכח הסכנה הסובייטית: ישראל חזקה

- נשלח לגולדמן, לאיסטרמן, לפרלצוויג ולריגנר.
- 14 "המסגרת" היה שם הרשת שהקים המוסד במרוקו לטפל בהגנה העצמית של היהודים ולימים בהגירתם בתנאים מחתרתיים. פעלה משנת 1955 עד פירוקה אחרי פרסום הכרוז שהאשים את שלטונות מרוקו בטביעת ספינת העולים "אגוז".
- 15 ג'ו גולן לבן-סאלם גסוס, 22 בספטמבר 1958, ארכיון אסתר גולן, רומא וירושלים.
- 16 שמואל שגב, **מבצע יכין: עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל**, תל-אביב 1984, עמ' 120-122 (להלן: שגב, **מבצע יכין**). ראו גם הנ"ל, **הקשר המרוקני: המגעים החשאיים בין ישראל למרוקו**, תל-אביב 2008.
- 17 מ' פרלצוויג לג'יימס רייס, מנכ"ל ארגון היא"ס, 24 בדצמבר 1957, א"מ, חץ, II 4317/10. דו"ח של ד"ר וולפגנג ברטהולץ מברן, 22 ביוני 1958, שם. ראו גם Yigal Bin-Nun, "The Contribution of World Jewish Organizations to the Establishment of Rights for Jews in Morocco (1956-1961)", *Journal of Jewish Modern Studies*, 9, 2 (2010), pp.251-274; Idem, "The Disputes Regarding the Jewish Emigration from Morocco 1956-1961", in Bernard D. Cooperman & Zvi Zohar (eds.), *Jews and Muslims in the Islamic World*, Potomac, MD 2013, pp. 51-100
- 18 חוזר למושלי המחוזות חתום בידי דריס מחמד שר הפנים, ומוחמד לע'ואוי ראש שירותי הביטחון, 12 בדצמבר 1957. אליעזר שושני, 'תשע שנים מתוך אלפיים, חלק א': שליחות של ישראל בגולת מרוקו 1955-1964, סודי – עותק מספר 76, מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית והמוסד לתפקידים מיוחדים של מדינת ישראל, [אפריל 1964], דף 23; שגב, **מבצע יכין**, עמ' Robert Assaraf, *Mohammed V et les juifs du Maroc*, Paris; 122 1997, pp. 241-244
- 19 אלכסנדר לוי איסטרמן (1890-1983), ממוצא בריטי, עסק בעיתונות והיה **כתב הג'ואיש כרוניקל** בשנת 1952. ניהל בשם הקונגרס היהודי העולמי את המגעים עם הממשל במרוקו משנת 1955 עד 1962. יחד אתו פעלו ג'ו גולן, גרהרט ריגנר, מוריס פרלצוויג, ארמן קפלן, אנדרה ז'אבס ואחרים.
- 20 מברק מ' שניאורסון אחרי שיחה עם איסטרמן, 12 בנובמבר 1957, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), חץ, II 4317/10, "La quête d'un compromis pour l'évacuation des Juifs du Maroc", in Sh. Trigano (ed.), *L'exclusion des Juifs des pays arabes*, Paris 2003, pp. 75-98
- 21 א' הרמן למ' שניאורסון, 20 בנובמבר 1957, א"מ, חץ, II 4317/10; א' הרמן לאסתר הרליץ, 12 בדצמבר 1957, שם.
- 22 א' הרמן למ' שניאורסון, 20 בנובמבר 1957, שם.
- 23 מברק מ' שניאורסון אחרי שיחה עם איסטרמן, 12 בנובמבר 1957, א"מ, חץ, II 4317/10. סוכם גם שגרהרט ריגנר, נציג הקונגרס היהודי העולמי ב'נב'ה, יצא לשיחות במרוקו במקום איסטרמן שנפל למשכב.
- 24 מרק סבאח נולד בטנג'ה בשנת 1919. היה ממקימי ארגון ההבנה היהודית-מוסלמית אלוויפאק. בימי מבצע סיני היה בין יוזמי הכרוז שגינה את התערבות צרפת, בריטניה וישראל נגד הלאמת תעלת סואץ. היה פעיל באגף השמאלי של האסתקלאל ונחשב לאיש אמונו של בן-ברכה. ב-23 במאי 1957 נבחר ועד חדש בקולבנקה בראשות מאיר עובדיה, וסבאח היה בו הרוח החיה. למרות הסתייגותם של נציגי ישראל מתמיכתו בהשתלבותם של היהודים בחברה המרוקנית הם העריכו את עמדותיו בזכות מאמריו ביעתונות למען זכויות היהודים. עם זאת הוא תמך בהלאמת בת הספר של כ"ח ובניהולם בידי הקהילה במרוקו ולא בידי הנלהת החברה בפריס. עם חידוש הופעתו של הירחון "קול הקהילות" ב-15 בפברואר 1961, ערך אותו סבאח יחד עם אדמון סויסה. במקביל כתב מאמרים בשבועון האסתקלאל בצרפתית בשם העט "גנפוד" (קפוד). במאמר שפרסם ביוני 1961 ב"קול הקהילות" מספר 6 בשם
- שליחי ה"הגנה" והגיע לישראל באניית המעפילים "כ" בתמוז". בשנת 1949 נסע לפריס ולמד משפטים ומדעי המדינה ונבחר למזכיר כללי של ליגת הסטודנטים הצרפתים נגד קולוניאליזם, שהיה בין מייסדיה. בהמלצת משה שרת ומנכ"ל משרד החוץ ולטר איתן מונה ליועץ מדיני לנחום גולדמן בנושא ארצות ערב ושימש בתפקיד זה מנובמבר 1953 עד שנת 1971. הוא התיידד עם ראשי התנועה הלאומית המרוקנית, ובמיוחד עם בועביד, בן-ברכה, גסוס ומברכ-בפאי. הוא נעצר פעמים אחדות לחקירה בשירותי הביטחון הצרפתיים (DST Direction de la Surveillance du Territoire) בגלל תמיכתו בתנועה הלאומית המרוקאית. אחרי 1956 גולן נסע למרוקו, לאלג'יריה ולתוניסיה בדרךון ישראלי. הוא נפטר בשנת בעת ביקור במרוקו. הוא נקבר באביחיל. ספרו **דפים מיומן**, ירושלים 2006, יצא לאור אחרי מותו (להלן: גולן, **דפים מיומן**). שיחות עם ג'ו גולן, ירושלים, 23 בנובמבר 1997, רומא טלפנית, 2 בינואר 1999.
- 4 על הסכם זה ראו Yigal Bin-Nun, "La quête d'un compromis pour l'évacuation des Juifs du Maroc", *Pardès*, 34 (2003), pp. 75-98; Idem, "La négociation de l'évacuation en masse des Juifs du Maroc", in: idem, *La fin du Judaïsme en terres d'Islam*, Paris 2009, pp. 303-358
- 5 יגאל בן-נון, "שלוש שיחות של ג'ו גולן עם מוחמד החמישי", **ברית**, 28, קיץ 2009, עמ' 80-87.
- 6 הנ"ל, "דיפלומט נון-קונפורמיסט", הקדמה לספרו של ג'ו גולן, **דפים מיומן**, ירושלים 2006, עמ' 7-15 (להלן: גולן, **דפים מיומן**).
- 7 נשיא ארצות הברית פרנקלין דלנו רוזוולט היה בעיני מוחמד החמישי ובעיני ראשי המפלגות המדינאית הזר הראשון שהיה לו האומץ להראות למרוקנים את הדרך לעצמאות מיד אחרי מלחמת העולם השנייה כאשר התקיימה במרוקו ועידת אנפא (עיר ליד קזבלנקה). שני מכתבים של ג'ו גולדן מפריס לא' רוזוולט בנוי יורק, 15 בינואר 1957, ארכיון הקונגרס היהודי העולמי, המזכירות הכללית, העתק מארכיון אסתר גולן, רומא וירושלים.
- 8 "ביקורי במרוקו", דו"ח מס' 1 של ג'ו גולן, 21 במארס 1957, ארכיון הקונגרס היהודי העולמי, המזכירות הכללית, בתוך ארכיון אסתר גולן, רומא וירושלים. נשלח לנחום גולדמן, אלכסנדר איסטרמן, מוריס פרלצוויג וגרהרט ריגנר. ראו גם יגאל בן-נון, "דיפלומט נון-קונפורמיסט", הקדמה לספרו של גולן, **דפים מיומן**, עמ' 15-7.
- 9 "קדימה" היה ארגון שהוקם ביוזמת המוסד לעלייה ב' ביולי 1949 ועבר מראשית 1952 לאחריות מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית. לארגון היו סניפים בקזבלנקה, ברבאט, במראכש ובפאס ולאחר מכן בעוד 12 יישובים. "קדימה" היה גם שמו של מחנה מעבר למהגרים ליד אלג'זירה. שטח המחנה השתרע על פני 380 דונם. ראו גם יגאל בן-נון, "בין אפוריה לאכזבה: הקהילה היהודית אחרי עצמאות מרוקו", **גשר**, 148 (2004), עמ' 45-59 (להלן: בן-נון, "בין אפוריה לאכזבה").
- 10 גולן שלח ליוסף רפאל טולדנו בקזבלנקה העתקי מכתביו לרוזוולט והציע לו לפגוש את האורחת במלון ממוניה במראכש. ג'ו גולדן ליוסף רפאל טולדנו בקזבלנקה, 21 בינואר 1957, עם העתק לאנדרה ז'אבס, ארכיון הקונגרס היהודי העולמי, המזכירות הכללית, מתוך ארכיון אסתר גולן ברומא וירושלים.
- 11 "ביקורי במרוקו", דו"ח מס' 1 של ג'ו גולן, 21 במארס 1957, ארכיון הקונגרס היהודי העולמי, המזכירות הכללית, מתוך ארכיון אסתר גולן, רומא וירושלים. נשלח לגולדמן, לאיסטרמן, לפרלצוויג ולריגנר. בראש המכתב לרוזוולט התנוסס המשפט המודגש: "לא לקחת אותו איתך למרוקו", כדי למנוע אפשרות שהמרוקנים יראו את ההנחיות של גולן.
- 12 ג'ו גולן, ספר זכרונות מוקלד (צרפתית), בחלקו נרשם מיד אחרי האירועים המוזכרים, ארכיון אסתר גולן, רומא.
- 13 דו"ח מס' 2 של ג'ו גולן, 25 במארס 1957, "סודי ביותר", ארכיון הקונגרס היהודי העולמי, המזכירות הכללית, מתוך ארכיון אסתר גולן, רומא וירושלים.

- ומליברלים בלתי תלויים: הנסיך מולאי עלי, בן דודו של המלך, רשיד מולין, ד"ר מוחמד בנהימה, אחמד ברגש ודוד עמר שגם נבחר מטעמה לסנט.
- 32 זמן קצר אחרי הצטרפות השלושה למפלגת השמאל של בן-ברכה ביולי 1959, הם פרשו מן המפלגה, הצטרפו ל"חזית" ונעשו למקורבי הארמון. שרקאו שהתחתן עם אחותו של חסן השני התמנה במאי 1960 לשר הדואר.
- 33 ביוליתין מס' 76 [של המוסד], 15 בדצמבר 1962, א"מ, חץ, 3755/1.
- 34 י' ורד לי' מרוז, 14 בפברואר 1963, א"מ, חץ, 4311/3. "פרנקו הציע את מי לצרף לפמליית המלך ולא הציע את 'בורו' ולנו חשוב מכל הבחינות שבורו יהיה נוכח". במקום אחר נכתב גם: "בורו מתעקש ללא טעם. הכסף הועבר לג'נבה ועוד הספקתי לתת לאפרים רוזן אור ירוק, יותר מ-5,000 במרס". ייתכן שבורו הוא כינוי ישראלי לעבד אל-קדר בן ג'לון או למולאי עלי. ראו Yigal Bin-Nun, "Chouraqui diplomate: Débuts des relations secrètes entre le Maroc et Israël", In Fernande Bartfeld (ed.), *Perspectives: Revue de l'Université Hébraïque de Jérusalem* 12, Jerusalem 2008, p. 169-204.
- 35 י' מרוז לא' הרמן, 13 במארס 1963, א"מ, חץ, 3755/14.
- 36 מברק מן השגרירות בווינגטון למשרד החוץ בירושלים, 20 בפברואר 1963, א"מ, חץ, 945/20.
- 37 ש' ארגוב בניו יורק לי' מרוז, 27 בספטמבר 1963, א"מ, חץ, 4311/3.
- 38 י' ורד לי' מרוז, ראשית מארס 1963, א"מ, חץ, 4311/3.
- 39 ראשי הקהילה יזמו תיקונים שאושרו בוועידת מועצת הקהילות ב-19 במארס 1961. טענתם הייתה שהתקנון הקודם משנת 1945 אינו מתאים למציאות במרוקו העצמאית.
- 40 י' ורד לי' מרוז, 28 במאי 1962, א"מ, חץ, 945/20.
- 41 י' ורד לי' מרוז, ראשית מארס 1963, א"מ, חץ, 4311/3.
- 42 שם.
- 43 הצהרת המלך חסן השני במועדון הכתבים הזרים במרוקו, ידיעה בעיתון *communautés La voix des* (קול הקהילות), גיליון 23, מארס 1963. התרגום שלי.
- 44 ש' ארגוב בניו יורק לי' מרוז, 27 בספטמבר 1963, א"מ, חץ, 4311/3.
- 45 י' מרוז לי' ורד, 6 באוקטובר 1963, א"מ, חץ, 945/20.
- 46 ראיון של חסן השני עם עיתונאים צרפתים ב-18 באפריל, P. Claude, "Les bénéfiques marocains", *Le Monde*, 16.9.1993, p. 4; *L'Arche*, 242, mai 1977, Paris, p. 17.
- 47 יגאל בן-נון, "היחסים החשאיים בין ישראל למרוקו: ספרו של שמואל שגב", *ג'מאעה*, יט (2011), עמ' 220-203.
- "שחררו את אייכמן" התנגד להוצאתו להורג של אייכמן בטענה שיש לשכוח את העבר. ב-4 בינואר 1962 מינה המושל דריס בן-עומר ועד חדש בראשות עובדיה ובהשתתפות סבאח. בשנת 1967 המליצו לו נציגי צרפת לעזוב את מרוקו בגלל קשריו עם בן-ברכה שנעלם בפריס. שיחות עם מרק סבאח, פריס, 10 ו-12 בנובמבר 2008. עוד ראו בן-נון, "בין אופוריה לאכזבה".
- 25 א' הרמן למ' שניאורסון, 20 בנובמבר 1957, א"מ, חץ, 4317/10. II. וא' הרמן לאסתר הרליץ, 12 בדצמבר 1957, שם. יגאל בן-נון, "זרם ההשתלבות של היהודים בחברה המרוקנית 1956-1967", *פעמים*, 127-125 (2011), עמ' 284-235.
- 26 דו"ח פ' ג'רביזי לאיסטרמן, 26 בנובמבר 1957, א"מ, חץ, 4317/10; Franck Gervasi, "Blockade", *New York Post*, 14.11.1957 14-11-1957, ארכיון אסתר גולן, ירושלים, רומא.
- 27 שיחה של סיי רובין עם זכריה שוטטר בפריס, 10 בנובמבר 1957, א"מ, חץ, 4317/10.
- 28 Maurice Carr, "Arab-Judeo Touch Tone – Report from Morocco", *Jerusalem Post*, 27.2.1959.
- 29 הכוונה להקמת הקונפדרציה הלאומית של אל-אסתקלאל ב-25 בינואר על ידי סיעת השמאל. אחרי שבן ברקה יצא לגלות באירופה, מוחמד בסרי, מחג'וב בן סדיק וכעבור זמן ראש הממשלה עבדאללה איברהים על ידי עלאל אל-פאסי, הוקמה בנובמבר 1958 מפלגה חדשה בשם האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים (אלכ"ע).
- 30 עבד אל-הדי בוטלב, מידידיו הקרובים של ג'ו גולן, נולד בשנת 1923 בפאס, למד משפטים והיה מחנכם של יורשי העצר מולאי חסן ושל בנו סידי מוחמד בקולג' המלכותי ברבאט. בממשלה הראשונה אחרי העצמאות מונה לשר העבודה והרווחה ואחרי פעילותו במפלגה הדמוקרטית לעצמאות הצטרף לזמן קצר למפלגתו של בן-ברכה, פרש והצטרף לחזית להגנת המוסדות התחוקתיים, ונעשה ליועץ המלך. הוא ערך את העיתון של המפלגה הדמוקרטית לעצמאות, **אראי אל-עם** (דעת העם). היה הוגה דעות ליברלי, פרסם ספרים רבים על האסלאם ועל הערביות.
- 31 שמה החדש משנת 1959 של המפלגה הדמוקרטית לעצמאות, שחלק מהנהגתה הצטרף באותה שנה למפלגתו הפופולרית יותר של בן-ברקה ופרשו ממנה אחרי תקופה קצרה. המפלגה הצטרפה לחזית להגנה על המוסדות הדמוקרטיים בראשות רדה גדירה. ראשי המפלגה נטשו עם הזמן את הרעיונות הרפובליקניים שבהם האמינו ערב עצמאות מרוקו וחבריה הבכירים היו לנאמני המלך. חזית המפלגות החדשה שהוקמה בברכת חסן השני במארס 1963 לקראת הבחירות לבית הנבחרים שנערכו במאי, הורכבה מאיחוד מפלגת PDI-PDC של מוחמד חסן ואזני ושל התנועה העממית, מפורשי האסתקלל כמו בלפרג' ולע'זאוי